

भाषिक सिप सिकाइमा कविताको प्रयोग

डा. इन्द्रबहादुर भण्डारी 'इन्द्रेणी'¹

Article History: Received: June 22, 2023 Reviewed : July 28, 2023 Accepted: August 9, 2023

लेखसार

साहित्यका विविध विधाहरू मध्ये कविता विधालाई पनि एउटा सशक्त र सम्पन्न विधाका रूपमा लिने गरिइन्छ। कविता विधा प्राचीन समयदेखि नै लोकप्रिय र समृद्ध विधाका रूपमा स्थापित भएको छ। कविता शिक्षण कार्य पहिलेदेखि नै चल्दै आए पनि त्यस शिक्षण कार्यको उद्देश्य भाषा शिक्षण नभएर ज्ञानका लागि र चरित्र निर्माण लागि कविता शिक्षण गर्ने परिपाटी थियो तर आधुनिक कालमा भाषिक सिपको विकासका लागि कवितालाई शैक्षिक सामग्रीका रूपमा प्रयोग हुन थालेपछि कविता शिक्षणका विभिन्न पद्धतिहरूको खोजी हुन थालेको छ। हाल भाषा शिक्षणका लागि कविता विधा अत्यन्तै उपयोगी सामग्री मानिन्छ। भाषाको सामान्य प्रयोग देखि लिएर विशिष्ट प्रयोगका लागि कविता शिक्षण अत्यन्तै उपयोगी मानिन्छ। आज नेपाली भाषाको प्रयोग क्षेत्र निकै व्यापक भइसकेको छ। नेपाली भाषाको प्रयोग क्षेत्रमा सबभन्दा विकसित क्षेत्र साहित्यको भएकोले हामी सर्वसाधारण र शिक्षितहरूमा यसको कुरा गर्दा विशेष गरेर साहित्यिक क्षेत्रमा केन्द्रित हुने प्रवृत्ति रहेको पाइन्छ। तर अहिले नेपाली भाषा साहित्यिक प्रयोगको विषय मात्र नभएर ज्ञान विज्ञान तथा प्राविधिक विभिन्न क्षेत्रमा पनि दिन प्रतिदिन बढि रहेको छ। आज यो भाषा देशको आधुनिकीकरणका विविध पक्ष, व्यवसाय, शिक्षा, राजनीति, अर्थतन्त्र, कानून, विज्ञान, सञ्चार आदिमा देखा परेका प्रौढता र जटिलताहरूलाई पनि आफ्ना अभिव्यक्ति भित्र समेट्नतिर अग्रसर भएको छ।

शब्द कुञ्जिका : परिष्कार, सङ्कथन, मानवीय, विचारवनिमय, सम्मिश्रण, अद्भूत बोध र अभिव्यक्ति, छन्दोबद्ध, खण्डान्वय, व्यास, विधि।

¹उपप्राध्यापक, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्ज, बाँके

इमेल : indrani40bhandari@gmail.com

ISSN : 2091-2161

©The Author(s)

Published by Autar Dei Chaudharain Research Centre (ADCRC), Mahendra Multiple Campus, Nepalgunj, Banke

The open access article is distributed under a Creative Common Attribution (CC BY-NC 4.0) licence.

अध्ययन विधि

यस लेखमा सैद्धान्तिक विधिको प्रयोग गरिएको छ जसमा पुस्तकालय श्रोतको उपयोग गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

विषय परिचय

भाषा मानवीय विचार विनिमयको माध्यम मात्रै नभएर भाषाकै माध्यमबाट मानवीय विभिन्न पक्षहरूको अभिव्यक्त भएको हुन्छ । वास्तवमा भाषा स्वयम् विभिन्न विषय क्षेत्रका ज्ञान र अनुभवहरूको माध्यम भएकाले कुनै खास क्षेत्र वा विषयसँग मात्र यसको सम्बन्ध हुँदैन । ज्ञान विज्ञानका सम्पूर्ण विषयहरूको बोध र अभिव्यक्तिको प्रभावशाली साधन भाषा नै भएकाले सबै विषयहरूको माध्यम यही हुन आउँछ ।

लोकजीवनमा प्रचलनमा रहेका लोकगीतबाट लेख्य कविताको विकास भएको हो भन्ने मान्यता रहेको छ । लेख्य कविताको थालनी हुनुभन्दा अगाडि यसको सम्बन्ध लोकजीवनका लोकगीतसँग भएको विश्वास गरिन्छ । कविताले मानवीय मनमा रहेका उच्चतम भावहरूलाई लयात्मक र कलात्मक रूपले व्यक्त गरेको हुन्छ । त्यसैले त महाकवि देवकोटाले कवितालाई चराको जस्तै मीठो बोली भनेर चिनाएका छन् भने कवि बालकृष्ण समले भावनाको कोमल र बौद्धिक अभिव्यक्ति भनेर चिनाएका छन् । लय र भावको उचित संयोजनबाट कविता विधाको जन्म हुने भएकोले यसमा कल्पना, भाव, बौद्धिकताको पनि बेजोड मिश्रण रहेको हुन्छ । कविता मानव जीवन भोगाइका विविध अनुभूतिहरूलाई लयात्मक पारामा सूत्रबद्ध गरी सिर्जना गरिएको हुन्छ । कविताले मानवलाई आनन्दानुभूति मात्र नदिएर असल भावनाको विकास, बौद्धिक परिष्कार, नवीन चिन्तनको विकास तथा वैचारिक परिवर्तनमा जोड दिँदै आदर्श चरित्र निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउँछ ।

विगतमा कविता पद्यमा मात्रै रचना गरिए पनि आधुनिक कालमा कविता गद्य लयमा पनि रचना गर्न थालिएको हो । गद्य कविता शास्त्रीय नियमबाट मुक्त रही स्वतन्त्ररूपले रचना गरिएको हुन्छ । यस्ता गद्य कवितामा स्वच्छन्दता तथा आन्तरिक लयात्मकता रहेको हुन्छ । तर पद्य कविता विभिन्न शास्त्रीय नियमको परिधिभित्र रहेर लय र भावको बेजोड मिश्रणका साथ रचना गरिएको हुनाले यस्तो शैलीमा रचना गरिएका कविताहरूलाई पद्य कविता भनिन्छ । यस्ता कवितामा कविले स्वतन्त्र रूपमा आफ्ना भावहरूलाई कवितामा सूत्रबद्ध गर्न सक्दैन । ऊ कठोर शास्त्रीय नियमलाई अनुसरण गर्दै आफ्ना भावहरू कवितामा पोख्दछ । शास्त्रीय नियम र अनुशासनको पूर्ण पालनाका साथ लेखिएका यस्ता कवितामा लयात्मकता पाइन्छ । पद्यकवितालाई छन्दोबद्ध कविता र गद्य कवितालाई मुक्त छन्द कविता पनि भन्ने गरिन्छ । हिजोआज गद्य कविता लेखनको प्रचलन बढी मात्रामा चलेको देखिन्छ भने पद्य शैलीमा शास्त्रिय नियमको पालना गरेर कविता लेख्ने परिपाटी बिलाउँदै जान थालेको छ ।

कविता शिक्षणको प्रयोजन

साहित्य प्रयोजनका बारेमा धेरै विद्वानहरूले आफ्ना विचारहरू व्यक्त गरेका छन् भने शिक्षाविद्हरूले कविता शिक्षणको सन्दर्भलाई कवितासँग जोडेका छन् यसको प्रयोजनलाई उल्लेख गरेका छन् । कविता शिक्षणको सन्दर्भ भने कविता शिक्षण गर्दा कहिले भाषा शिक्षण भनेको भाषिक सीपहरूको शिक्षण हो । लेखेर वा बोलेर अभिव्यक्ति गरिने विचार विनिमयको महत्वपूर्ण साधन भाषा हो । अर्को अर्थमा भन्ने हो भने कविता भाषिक ज्ञान प्राप्तिको लागि प्रयोग गरिने महत्वपूर्ण औजार पनि हो । 'कविताले बाल बालिकाको भावनालाई परिष्कार गर्छ र उनीहरूलाई यसतिर लाग्न प्रेरित गर्छ । फेरि विभिन्न प्रकारका उदात्त भावनाको प्रत्यारोपण गरेर उनीहरूको चरित्रमा भावनालाई समन्वित गर्न पनि कविता आवश्यक हुन्छ (शर्मा र पौडेल २०६७:२५५) !! विद्यालय र क्याम्पस तहमा नेपाली शिक्षण गर्नुको उद्देश्य विद्यार्थीहरूलाई भाषिक दक्षता बढाउनु हो । भाषिक सीप विकासका लागि विधा शिक्षण भाषातत्त्व र शब्दभण्डार आदिको सहारा लिन सकिन्छ । कविता विधा भाषिक सीप बढाउनका लागि पाठ्यपुस्तकमा समेटिएको एक महत्वपूर्ण विधा हो । निम्न माध्यमिक तहको नेपाली भाषा पाठ्यक्रममा कविता शिक्षणका माध्यमबाट पढाइ सीपको विकास गर्ने प्रमुख लक्ष्य राखिएको पाइन्छ । यस पछि, बोलाइ सुनाइ सीपहरूलाई प्राथमिकता क्रममा राखिएको पाइन्छ । यसबाट पनि के भन्न सकिन्छ भने निम्न माध्यमिक तहमा शिक्षणको उद्देश्य विद्यार्थीहरूमा भाषिक सीपहरूको अभिवृद्धि गर्नु नै हो ।

कविता शिक्षणको उद्देश्य विद्यार्थीहरूलाई गति, यति मिलाएर पाठ गर्न सिकाउनु र कविताको भावसँग परिचित हुने सीपको विकास गराउनु हो । यसका अतिरिक्त कविता शिक्षणका माध्यमबाट विद्यार्थीहरूमा सुनाइ, बो लाइ, पढाइ लेखाइ जस्ता भाषिक सीपहरूको विकास गरी बोध र अभिव्यक्ति क्षमताको अभिवृद्धि गर्नु पनि यसको अर्को महत्वपूर्ण प्रयोजन हो । विविध शैली र प्रकारका कविताबाट आस्वादन लिन काव्यात्मक भाषा बुझ्न, थोरैमा धेरै भन्ने क्षमता वृद्धि गर्न, भाषिक सामग्रीका रूपमा कविता विधा राखिएको हो । यसबाट गति, यति र लय मिलाई सस्वर पठनको अभ्यास गराउन सकिन्छ । यसो गर्नाले विद्यार्थीहरूमा शब्दभण्डारको वृद्धि, उच्चारणमा सुधार र रचना कौशलको विकास हुन्छ (अधिकारी, २०६९:१) । कविता शिक्षणका विविध उद्देश्यहरू भए तापनि भाषिकको विकासलाई केन्द्रमा राखेर कविता शिक्षण गरिन्छ । विद्यार्थीको तहअनुसार कविता शिक्षणका प्रायोजनहरू रहे तापनि मोटामोटी रूपमा कविता शिक्षणका प्रायोजनहरूलाई निम्नानुसार चर्चा गर्न सकिन्छ ।

भाषिक सीपहरूको विकास र अभिव्यक्ति क्षमता बढाउन

कविता लयात्मक पद्य विधा भएको हुनाले कवितामा उच्चस्तरको लयात्मक, प्रतीकात्मक, विम्बात्मक भाषा प्रयोग भएको हुन्छ । कविता शिक्षणको महत्वपूर्ण उद्देश्य भनेको विद्यार्थीलाई उक्त उच्चस्तरको भाषिक सिपसँग परिचित गराउँदै उच्चस्तरको भाषिक सिपको विकास गराउन र यसतर्फ अकर्षित गराउनु कविता शिक्षणको महत्वपूर्ण पक्ष हो ।

गति, यति र लय मिलाई सस्वर वाचन गर्ने क्षमताको विकास गर्न

कविता लयात्मक पद्य विधा भएकाले यसमा आन्तरिक वा वाह्य लयको प्रयोग भएको हुन्छ । चाहे गद्यमा लेखिएको पविता होस चाहे पद्यमा लेखिएको होस् कवितामा लय तत्व अनिवार्य मानिन्छ । पद्यमा लेखिएका कविताहरू छन्दोबद्ध हुने भएकाले यस्ता कविताहरू सजिलै लग हालेर गाउन सकिन्छ । गद्यमा लेखिएका कवितामा आन्तरिक लयको प्रयोग भएकोले गद्य कवितामा पनि लयतत्व अनिवार्य रूपमा आएको हुन्छ । यास्तो लय सिकाउदा कक्षा अति नै रोचक हुन्छ जसका कारण विद्यार्थी सहभागिता वृद्धि हुन्छ ।

शुद्ध उच्चारण गर्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्न

कविताको भाषा प्रतीकात्मक, विम्बात्मक र अनेक अर्थ लाने भएकाले त्यस्ता शब्दहरू समासयुक्त हुन्छन् भने विभिन्न भाषाबाट आएका आगन्तुक शब्दहरू पनि कवितामा आउने हुनाले त्यस्ता शब्दहरू उच्चारण गर्न कठिन हुन्छ । कठिनभन्दा कठिन शब्दको शुद्ध रूपको उच्चारण गर्न सिकाउनु र भाषाको स्तरीय रूपको प्रयोग गर्न सिकाउन पनि यसको उद्देश्य हो ।

कविताका विशिष्ट पंक्तिलाई व्याख्या गर्ने क्षमताको विकास गर्न

कवितामा शुत्रात्मक भाषाको प्रयोग भएको हुन्छ जसले अनेक अर्थ दिएका हुन्छन् । पाठकहरूको आफ्नो स्तरअनुसार कविताकलाई आफ्नै तरिकाले बुझेर अर्थ लगाएका हुन्छन् । कविताका पङ्ती पङ्तीले विषय प्रसङ्ग, परिवेशअनुसार विविध खाले अर्थ दिएका हुन्छन् । त्यस्ता पङ्तीहरूको सन्दर्भ र प्रसंग खालाएर व्याख्या र विश्लेषण क्षमताको विकास गर्न यसले मुख्य भूमिका विवाह गरेको हुन्छ ।

भावार्थ बताउन सक्ने तुल्याउनु

कविताको मुख्य तत्व भनेको कवितामा आएको भाव र विचार हो । विचार विहिन कविता हनै सक्दैन भने कुनै विषयको आन्तरिक पक्षलाई बताउनु पर्ने पनि हुन्छ । कविताले संकेत गरेका विभिन्न पक्षहरूलाई कविताले समेटेको हुन्छ, र त्यो भावपक्षलाई बताउन सक्ने तुल्याउने बनाउन पनि कविता शिक्षणले भूमिका खेलेको हुन्छ ।

शब्दभण्डारको वृद्धि तथा शब्द प्रयोग र वाक्य रचनामा दक्षता बढाउन

कविता शिक्षण गराउँदा विद्यार्थीमा शब्दभण्डार क्षमताको वृद्धि तथा शब्द प्रयोग र वाक्य रचना गर्ने क्षमता र दक्षताको विकास हुन्छ ।

कविता शिक्षण गर्दा पद्य भाषालाई गद्यमा रूपान्तरण गर्ने क्षमताको विकास हुन्छ

कविताले समेटेका भित्री कुरालाई विस्तारमा भन्नसक्ने क्षमताको विकास हुन्छ भने सारांश कथन र लेखन क्षमताको विकास गर्न पनि यसले मद्दत गरेको हुन्छ । यसका साथै कविता शिक्षण गर्दा कविताको व्याख्या

विश्लेषणात्मक क्षमताको विकास गर्नमा पनि यसले मद्दत गरेको हुन्छ । कविता शिक्षणले विशिष्ट भाषा बोध गर्ने क्षमता बढाउँछ भने । विविध शैलीयुक्त भाषा प्रयोग र पहिचान गर्ने क्षमता बढाउन साथै सिर्जनात्मक क्षमता र कल्पना शैलीको विकास गराउन ।

कविता शिक्षण विधि

कविता शिक्षण गर्ने कार्य अन्य विधाका तुलनामा अलि फरक खालको हुने भएकाले यो चुनौतीपूर्ण कार्य हो । 'कवितामा पाठकले सौन्दर्यानुभूको माध्यमबाट भावनाको परिष्कार गर्न सकोस् भन्ने अपेक्षा हुन्छ । कविता अध्ययन गरेर शाश्वत आनन्द प्राप्त भएन भने त्यस्तो अध्ययन अपूर्ण नै मान्नु पर्छ । त्यसैले कविता शिक्षण विधिको अहम् भूमिका हुन्छ (शर्मा र पौडेल, २०६७: २५५)।' कविता शिक्षण अन्य विधाका तुलनामा जटिल शिक्षण हो । कविता शिक्षणका लागि विविध विधिहरू भएता पनि सामान्यतया निम्न माध्यामिक तहसम्ममा कविता शिक्षण गर्नका लागि विधिहरूलाई नै जोड दिनु त्यति औचित्य पूर्ण देखिँदैन । यस तहमा विधिभन्दा पनि क्रियाकलापलाई जोड दिँदै शिक्षण कार्यकलाप गराउनु उपयुक्त मानिन्छ । माथिल्ला तहका कक्षाहरूमा कविता शिक्षणकार्य सम्पन्न गर्दा भने कविताको प्रकृति हेरेर विधिलाई जोड दिँदै शिक्षण कार्यकलाप गराउनु उपयुक्त मानिन्छ । विधि र क्रियाकलाप भनेका एक अर्कासँग अन्तरसम्बन्धित कुरा हुन् । त्यसैले क्रियाकलाप मुखी शिक्षण गर्दा स्वतः विधिको प्रयोग भएको हुन्छ । कविता शिक्षणका लागि गीत तथा अभिनय विधि, अर्थबोध विधि, व्याख्यान विधि, खण्डान्वय विधि, व्यास विधि, तुलना विधि र समीक्षा विधि प्रचलितमा रहेका छन् । यी विधिहरूको प्रयोग तहअनुसार भएको पाइन्छ ।

कविता शिक्षणका विभिन्न विधिहरू छन् । शिक्षकले कविता शिक्षण गर्नुपूर्व सरल विधिको चयन गर्नु आवश्यक हुन्छ । 'खासगरी कक्षाको स्तर हेरी उपयुक्त विधिको छनोट गर्नु पर्छ । कहिले काँही एकभन्दा बढी विधिको संलग्नता समेत आवश्यक हुन्छ (शर्मा र पौडेल, २०६७: २५५)।' गीत तथा अभिनय विधि साना कक्षाका कविता शिक्षणका लागि उपयोगी हुने विधि हो । विद्यार्थी केन्द्रित यस विधिबाट शिक्षण गर्दा विद्यार्थीहरूमा गति, यति मिलाई कविता वाचन गर्ने क्षमताको विकास हुनाको साथै उनीहरू कविताप्रति आकर्षित हुन पुग्दछन् । यस विधिको माध्यमबाट पर्याप्त मनोरञ्जन पनि प्राप्त हुन्छ । शिक्षकले प्रत्येक पंक्ति वाचन गरी त्यसको अर्थ बताइदिने शिक्षण विधिलाई अर्थबोध विधि भनिन्छ । यो विधि शिक्षक केन्द्रित मनोविज्ञानबाट दूर र विद्यार्थीलाई निष्क्रिय राख्ने विधि भएकाले कविता शिक्षणका लागि त्यति उपयुक्त विधि मान्न सकिन्न । खण्डान्वय विधिमा प्रशस्त प्रश्नोत्तरको प्रयोग गरिने भएकाले यस विधिलाई माध्यमिक तहसम्मका कक्षामा उपयुक्त विधिका रूपमा लिइएको पाइन्छ । व्याख्या विधिमा हरेक पंक्ति तथा अंशको अर्थबोध गराउनुका साथै प्रासङ्गिक व्याख्या समेत गरिन्छ । यो विधि उच्च तहका कक्षाहरूमा कविता शिक्षणका लागि उपयोगी हुने भए पनि विद्यालय तहका माथिल्ला कक्षाहरूमा समेत यो विधिले घर जमाएको पाइन्छ ।

व्यास विधि, तुलना विधि, समीक्षा विधिहरूको प्रयोग उच्च तहका कक्षाहरूमा कविता शिक्षण गर्नका लागि प्रयोग गर्ने गरिन्छ । यी विधिहरूबाट भाषिक सीप विकासको तुलनामा साहित्यिक पक्षमा जोड दिई शिक्षण गरिन्छ । व्याख्या विधिकै बृहत् रूप मानिने व्यासविधिमा कविताको व्यापक व्याख्या गरिनुको साथै कवितासँग अन्तरसम्बन्धित अन्तकथाहरूको समेत चर्चा गरिन्छ । तुलना विधि मा पाठ्य कवितालाई विभिन्न समभाषी कविता र कविहरूकाबीच तुलना गर्दै शिक्षणकार्य सम्पन्न गरिन्छ । प्रश्नोत्तर र समीक्षाका आधारमा पाठ्यकवितालाई समीक्षा गरेर गरिने शिक्षण विधि समीक्षा विधि हो । कविताका विभिन्न तत्वहरूको शिक्षण गर्न यो विधि उपयोगी हुन्छ । यस विधिमा समालोचनात्मक ढङ्गले कविताको विवेचना गरिने भएकोले उच्च तहका कविता शिक्षणका लागि यो विधि उपयोगी देखिएको हो ।

कविता शिक्षणका लागि माथि उल्लेख गरिएका विधिहरूको प्रचलन रहेको पाइन्छ । यी बाहेक कुराकानी तथा छलफल विधि, मौन पठन विधि, सस्वर पठन विधि, खेल विधि आदि विधिहरूलाई पनि तहअनुसार प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ । माध्यामिक तहसम्मका विद्यार्थीहरूमा कविता शिक्षण गर्दा शिक्षकहरूले शिक्षण विधिमा भन्दा शिक्षण कार्यकलापमा जोड दिनु उपयुक्त हुन्छ ।

कविता शिक्षण कार्यकलाप

शिक्षकहरूले कक्षामा कविता शिक्षण गर्दा शिक्षण कार्यकलापमा विशेष जोड दिनुपर्छ । शिक्षकहरूले जुनसुकै विधि अपनाए तापनि उनीहरूले कविता शिक्षण गर्दा यसको सही शिक्षण कार्यकलापलाई अंगाली शिक्षण गर्नु आवश्यक हुन्छ । शिक्षकले आफ्नो पूर्वज्ञान, अनुभव र उद्देश्यअनुसार आ-आफ्नै किसिमले शिक्षण गरे पनि सामान्यतया निम्नलिखित क्रियाकलाप गराएमा विभिन्न तहमा कविता शिक्षण कार्य सरल हुने देखिन्छ ।

रचना सन्दर्भको जानकारी

सर्वप्रथम पाठ्य कविताको बारेमा केही कुरा बताएर पाठ्य कविताको रचना सन्दर्भ साथै पाठ्य कविता कस्तो सन्दर्भमा लेखिएको ? कुन कुरालाई जोड दिन लेखिएको हो भन्ने विषयमा विद्यार्थीलाई जानकारी दिन सकिन्छ । कविताको परिचय दिँदा पाठ्य कविताका कविको बारेमा सामान्य छोटो जानकारी दिएर कविता शिक्षण गर्नु राम्रो मानिन्छ । कविता शिक्षण सुरु गर्दा वा प्रस्तावनाका रूपमा कवितामा प्रवेश गर्दा सुरुको मूल तात्पर्य विद्यार्थीलाई पाठ्यवस्तुतिर आकर्षित गर्नु मात्र भएकाले प्रारम्भमै गहन शास्त्रार्थलाई पश्च्य दिनु वा विषयको गहिराइए प्रवेश गराउनु सर्वथा उपयुक्त हुँदैन ।

कठिन शब्दार्थ शिक्षण

पाठ्यकवितामा रहेका कठिन शब्द र तिनको अर्थ नजानेमा विद्यार्थीहरूले कविताको लयवाचन गर्नमा कठिनाइ भोग्नुका साथै भावबोध गर्न पनि सक्दैनन् । त्यसैले कविता शिक्षण गर्दा सर्वप्रथम उनीहरूलाई शब्दार्थ शिक्षण गर्नु पर्दछ । यसका लागि शिक्षकले विद्यार्थीहरूलाई पाठमा रहेका कठिन शब्दहरू बताउन लगाउनु पर्छ र तिनलाई कालोपाटीमा टिप्पै जानु पर्छ । कठिन शब्दहरू टिपोट गरिसके पछि ती शब्दहरूको अर्थ विद्यार्थीलाई बताउन लगाउनु पर्छ । विद्यार्थीले नजानेमा शिक्षकले बताइदिनु पर्छ । शब्दको अर्थ बताउँदा विभिन्न कार्य गर्न सकिन्छ । विभिन्न प्रकारका शब्द जस्तो: विपरीतार्थक शब्द बताएर, परिभाषा दिएर, प्रतिमूर्ति देखाएर अर्थ बताउन सकिन्छ । शब्दको अर्थ विद्यार्थीले जानिसके पछि उनीहरूलाई यी शब्दहरूको वाक्यमा प्रयोग गर्न लगाउनु पर्छ, विद्यार्थीहरूले वाक्यमा प्रयोग गर्न नसकेमा प्रयोग गरेर देखाइदिनु पर्छ । त्यस्तै अर्को वाक्य बनाउन लगानउनु पर्छ । शब्दार्थ शिक्षण गर्दा शब्दपत्ती, अर्थपत्ती, वाक्यपत्तीको प्रयोग गरेमा शिक्षण अभ्र प्रभावकारी हुन्छ ।

लयबोध

कविताको लयबोध र लयवाचन सिकाउने कार्य त्यति सरल छैन । कतिपय सन्दर्भमा शिक्षक आफै पनि कविताको लयसँग परिचित नहुन सक्छन् । यस प्रति शिक्षक पूर्ण तयारी हुनु जरुरी हुन्छ । पाठ्य कविताको शब्दार्थ सम्बन्धी कठिनाइको निवारण गरिसके पछि लयवाचन क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नुपर्छ । सुरुमा शिक्षकले आदर्शवाचन गर्नुपर्छ । यदि विद्यार्थी मध्येबाटै आदर्श वाचन गराउन सके राम्रो हुन्छ, त्यसपछि विद्यार्थीहरूलाई सामूहिक रूपमा अनुकरण वाचन गर्न लगाउनु पर्छ । यो क्रियाकलाप गराउँदा विद्यार्थीहरूले गति, यति मिलाए नमिलाएको शिक्षकले ख्याल गर्नुपर्छ । अनुकरण वाचन क्रियाकलाप गराइसके पछि उनीहरूलाई समूहगत वाचन गर्न लगाउनु पर्छ । समूहगत वाचन गराउँदा प्रत्येक बेन्चका विद्यार्थीहरूलाई पनि गराउन सकिन्छ, भने कक्षाका सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूलाई सामूहिक रूपमा पनि गराउन पनि सकिन्छ । समूहवाचन गराइसके पछि एकलवाचन गराउनु पर्छ । लयवाचन क्रियाकलाप पर्याप्त गराउनु उत्तम मानिन्छ । लय वाचनमा पटक पटको पुनरावृत्ति अनिवार्य मानिन्छ । लय जतिपटक पुनरावृत्ति गरायो त्यति नै लय निखारिदे जान्छ र यो कार्य सफल हुन्छ ।

बोध प्रश्नोत्तर

लयवाचन पश्चात् बोध प्रश्नोत्तर क्रियाकलाप गर्नु पर्दछ । लयवाचन गर्दा नै विद्यार्थीहरूलाई पाठ्य कविताका बारेमा सामान्य धारणा बसिसक्ने भएकाले उनीहरूलाई स-सना प्रश्न बनाउँदै सरल किसिमका प्रश्नहरू सोध्नु पर्दछ । सरल प्रश्नोत्तर पश्चात् कविताका श्लोकको भाव बताउन प्रेरित गर्नुपर्छ । यसो गर्दा उनीहरूमा परनिर्भरता घट्नुका साथै मौखिक सीपको विकास हुन्छ । साथै प्रश्नोत्तर कार्यले विद्यार्थीहरूमा भएको सङ्कोच, लाज डर पनि हटेर जान्छ । प्रश्नोत्तर कार्य गराउँदा विद्यार्थीले सही वा गलत उत्तर दिए पनि विद्यार्थीलाई प्रोसाहित गर्नु पर्छ जसका कारण विद्यार्थीले आफूलाई सकृय बनाउन सक्छ । प्रश्नोत्तर कार्य मूल्याङ्कन कार्य पनि हो । शिक्षकले यसलाई नै मूल्याङ्कनको मुख्य आधार बनाएर सिकाई कार्यलाई कति सम्म अगाडि बढाउने हो यसलाई बुझ्नु पर्छ ।

भावबोध

भावबोध कविता शिक्षणको महत्वपूर्ण क्रियाकलाप हो । विद्यार्थीहरूलाई प्रश्नोत्तर गराइसके पछि कविताको भाव ठम्याउन प्रोत्साहित गर्नुपर्छ । यसो गर्दा निश्चित हरफहरू दिई त्यहाँ व्यक्त भएको भाव बताउन लगाउनु पर्छ । विद्यार्थीहरूले भाव बताउन नसकेमा शिक्षकले नै बताइदिनु पर्छ । त्यसपछि विद्यार्थीहरूलाई अन्य हरफको भाव बताउन प्रोत्साहित गर्नुपर्छ । विद्यार्थीले स्पष्ट रूपमा भाव बताउन नसकेसम्म यो क्रियाकलाप गराइ रहनु पर्छ । यो क्रियाकलाप गराउँदा शिक्षक स्वयम्ले धेरैकुरा भन्नुको सट्टा विद्यार्थीहरूलाई नै सक्रिय बनाउनु पर्छ र सम्भव भएसम्म उपयुक्त चित्र, तस्वीर आदिको प्रदर्शन गर्दै भावलाई प्रस्ट पार्नुपर्छ । भावबोध गराउँदा विद्यार्थीहरूलाई कविताका मुख्य-मुख्य श्लोकका पङ्क्ति गुच्छहरूको व्याख्या गर्न लगाउने र शिक्षकले आवश्यकताअनुसार व्याख्या गरिदिनाले विद्यार्थीहरूले सजिलै कविताको भावबोध गरी शिक्षण कार्य अभै प्रभावकारी हुन्छ ।

कथनको शारांश लेखन

पाठ्यकविताका कविताका मुख्य मुख्य अंशलाई बुँदामा टिप्ने अध्यास गराउनु पर्छ । पाठ्यकविताका ती मुख्य-मुख्य बुँदाहरूलाई भन्न लगाउनु सारांश कथन हो भने ती बुँदाहरूलाई मिलाएर लेख्न लगाउनु शारांश लेखन हो । सारांश लेखन क्रियाकलाप गराउँदा सुरुमा विद्यार्थीहरूलाई पाठ्यकविताका बारेमा बताउन लगाउन पर्छ र पछि लेख्न लगाउनु पर्छ । यसो गर्दा विद्यार्थीहरूले केही कुरा छाडेमा शिक्षकहरूले सचेत गराइदिनु पर्छ । यस क्रियाकलापबाट बोलाइ पढाइ र लेखाइ सीपको विकास हुन्छ । यसबाट विशेष गरी कुनै पनि विषयवस्तुलाई सुनेर त्यसमा भएका मुख्य मुख्य विषयलाई बुँदामा लेख्न सक्ने सिपको विकास हुन्छ ।

निष्कर्ष

साहित्यका विविध विधाहरू मध्ये कविता विधा सम्पन्न र सबैभन्दा प्रभावकारी विधा हो । यसमा सानो र चनादेखि वृहत् रचनासम्म अटाएको हुन्छ । श्रव्य पाठ्य र दृष्य पाठ्य दुई भेदहरूमध्ये कविता विधा श्रव्य पाठ्य भेदमा पर्दछ । भाव र लयको उचित संयोजनबाट कविता सिर्जना हुन्छ । यसमा कल्पना, बौद्धिकता आदिको पनि बेजोड मिश्रण रहेको हुन्छ । कवितालाई गद्य र पद्य गरी दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । शास्त्रीय नियममा नबाँधिइकन लेखिएका कविता गद्य कविता हुन् भने पद्य कवितामा कठोर शास्त्रीय नियमको पालना गरिएको हुन्छ । भाषा शिक्षणका क्षेत्रमा कविता शिक्षणलाई एक महत्वपूर्ण विधाशिक्षणका रूपमा लिइएको पाइन्छ । विभिन्न तहमा कविता शिक्षण गर्दा मूलतः गति, यति र लय मिलाई सस्वर पठनको अभ्यास गराउने, शब्दोच्चारण, वाक्यगठन, शब्दभण्डारको वृद्धि रचना कौशलको विकास, विशिष्ट पंक्तिको व्याख्या, भावार्थ बताउन सक्ने क्षमताको विकास, भाषिक सीपको विकास कल्पना शक्तिको विकास गराउने उद्देश्य राखेर कविता शिक्षण गराइन्छ । कविता शिक्षणका लागि विविध विधिहरू विकास भएका छन् तापनि विद्यालयतहमा विधिमा भन्दा कार्यकलापलाई जोड दिएर शिक्षण गर्नु उपयुक्त हुन्छ । कक्षा कार्यकलाप सञ्चालनमा स्वतः एउटा न एउटा विधि प्रयोग भएकै हुन्छ । कविता शिक्षण गर्दा सुरुमै विषयवस्तुमा प्रवेश गर्नु हुँदैन । विद्यार्थीलाई पाठ्य विषयवस्तुतर्फ आकर्षित गर्ने क्रियाकलाप पहिले गर्नुपर्छ । त्यसपछि शब्दार्थ सम्बन्धी कठिनाई निवारण गरी लयबोध गराउनु पर्दछ । लयबोध गराउँदा पहिले शिक्षक वा जान्ने विद्यार्थीद्वारा आदर्शवाचन गराउने त्यसपछि समूहवाचन र एकल वाचनसमेत गर्न लगाउनु पर्छ । लयबोध पश्चात् विद्यार्थीहरूलाई बोध प्रश्नोत्तर गराइसके पछि कविताको भावबोध तर्फ उत्प्रेरित गर्नुपर्दछ । सम्भव भएसम्म चित्र, तस्वीर आदिको समेत प्रदर्शन गर्नुपर्दछ । आवश्यक परे पटक पटक व्याख्या समेत गरी कविताको भाव स्पष्ट पारिदिनु पर्छ सकभर कविताको भाव आफै ठम्याउने वातावरणको सिर्जना गर्नुपर्छ । भाव स्पष्ट पार्ने खालका प्रश्नहरू दिई लेख्न समेत लगाउनु पर्छ । भावबोध गराइसके पछि सारांश कथन गराउने तथा कविताको सारांश लेखाउने क्रियाकलाप गराउनु पर्छ । यी क्रियाकलाप गराउँदा विद्यार्थीले मुख्य अंश छोडेमा शिक्षकले सचेत गराइदिनु पर्छ । यसरी भाषा शिक्षणका लागि कविता विधाको उपयोग गरी भाषा शिक्षणलाई सार्थक र उपलब्धीमूलक बनाउन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज र केदारप्रसाद शर्मा (२०५५), नेपाल भाषा शिक्षण, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, सानोठिमी ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५७), नेपाली भाषा शिक्षण, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

दुङ्गेल, भोजराज र दुर्गाप्रसाद दाहाल (२०५७) परिचयात्मक नेपाली शिक्षण, काठमाडौं: एम.के पब्लिशर्स एन्ड डिष्ट्रिब्युटर्स ।

बन्धु, चूडामणि (२०५२), अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन, काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार ।

भण्डारी, पारसमणि (२०६१), नेपाली भाषा शिक्षण, भक्तपुर : शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र सानोठिमी ।

भण्डारी, इन्द्रबहादुर (२०६७), पूर्वदेखि पश्चिमसम्म, नेपालगन्ज : प्रतिभा सहित्य समाज ।

रिमाल, डिल्लीराम (२०५३), नेपाली शिक्षण, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, केदारप्रसाद र माधवप्रसाद पौडेल (२०६७), नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

पौडेल, माधवप्रसाद (२०७७), नेपाली भाषा शिक्षण, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।